
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор, завідувач сектору Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві

Визначені в Конституції України завдання по створенню демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правова культура є найважливішим чинником, що сприяє становленню правової системи держави і демократичних підвалин суспільства, впливає на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримує і закріплює його цілісність, стабільний правопорядок.

У той же час формування правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі й в українському, являє собою досить складне і суперечливе завдання. З одного боку, як уже зазначалося, створення демократичної, правової держави передбачає досить високий рівень правової культури населення, працівників державного апарату; з другого боку, у перехідному суспільстві відсутні необхідні умови для формування правової культури, що знаходиться, як правило, на досить низькому рівні. У зв'язку з цим значної актуальності набуває проблема формування правової культури в умовах перехідно-

го суспільства. Не випадково, що в Засадах державної політики України в галузі прав людини, затверджених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 року, завдання по підвищенню рівня правової культури населення і правосвідомості людини і громадянина, формуванню поваги до закону підняті до рівня основних напрямків державної політики. У той же час, незважаючи на свою безумовну актуальність, проблема формування правової культури в перехідному суспільстві залишається в юридичній науці недостатньо розробленою. Як показує аналіз юридичної літератури, проблеми реального стану правової культури в перехідному суспільстві, специфіки формування правової культури в транзитивний період, обґрунтування напрямків по оптимізації процесу формування правової культури в умовах трансформації правової системи, залишаються поки, за рідкісним винятком¹, за межами інтересів сучасних дослідників. Дійсність же така, що немає жодного дня, коли засоби масової інформації не вказували б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правове безкультур'я, що процвітають в українському суспільстві.

Одним із об'єктивних показників рівня правової культури населення України є дані про кількість злочинів у країні, про її громадян, засуджених за серйозні правопорушення, а також про тих, хто знаходиться в місцях позбавлення волі і під адміністративним наглядом. За офіційними даними МВС України, в 2001 році вчинено 503,7 тис. злочинів². За даними ж Державного департаменту України з питань виконання покарань, на 1 січня 2003 року в пенітенціарних закладах України знаходилося близько 150 тис. засуджених, а в слідчих ізоляторах — ще близько 43 тис. громадян³. Під наглядом дільничних міліціонерів перебувають ще більше 700 тис. небезпечних

¹ *Тодыка Ю. Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры: Монография. — Х.: РАЙДЕР, 2001.

² Звіт перед українським народом. Десять років на варті правопорядку // Міліція України. — 2002. — № 2.

³ Выступление Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека Н. Карпачевой на представлении в Верховной Раде Украины ежегодного доклада о состоянии соблюдения и защиты прав и свобод человека в Украине (18 апреля 2003 года, г. Киев) // Голос Украины. — 2003. — 10 июня. — №106.

рецидивістів, що звільнилися з місць позбавлення волі, а також особи, що знаходяться під адміністративним наглядом¹. Якщо взяти до уваги розрахунки фахівців, що на одне зафіксоване правопорушення і засудженого правопорушника приходить приблизно 10 незафіксованих правопорушень (правопорушників), то рівень правової культури рядових громадян України є очевидним.

На жаль, не є прикладом у сфері правової культури і посадові особи, державні чиновники, керівники підприємств різних видів власності і профілів, від яких багато в чому залежить рівень правової культури суспільства. Наприклад, за останні п'ять років до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. І. Карпачової звернулося більше 270 тис. громадян України, іноземців, осіб без громадянства зі скаргами на протиправні дії посадових осіб різного рівня. Аналіз найпроблемніших питань у сфері прав людини, з якими громадяни звертаються до Уповноваженого, показує, що 50 відсотків усіх звернень стосуються порушення цивільних прав, насамперед права на судовий захист; 40 відсотків — порушення соціальних і економічних прав, у першу чергу права на працю, одержання винагороди за неї, надання житла, пенсій, порушення права власності на землю. Порівняно з 1998 роком у три рази зросла кількість звернень з питання дотримання особистих конституційних прав громадян, зокрема щодо порушення права на повагу гідності, честі, застосування недозволених методів ведення слідства, катувань і інших форм брутального поводження і покарання².

Одним з основних критеріїв рівня правової культури суспільства є забезпечення державними органами влади захисту прав людини на інформацію, свободу думки, на вільний вияв своїх поглядів, адже свобода інформації — це основне право людини і критерій її основних свобод. Моніторинг,

¹ Звіт перед українським народом. Десять років на варті правопорядку // Міліція України. — 2002. — № 2.

² Выступление Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека Н. Карпачевой на представлении в Верховной Раде Украины ежегодного доклада о состоянии соблюдения и защиты прав и свобод человека в Украине (18 апреля 2003 года, г. Киев) // Голос Украины. — 2003. — 10 июня. — № 106.

проведений Уповноваженим Верховної Ради з прав людини, свідчить, що професія журналіста в Україні залишається однією із найнебезпечніших. На думку самих журналістів, у нас існує цензура, що набирає найрізноманітніші форми, починаючи від адміністративного й економічного тиску і закінчуючи прямим застосуванням насильства над журналістами. Тільки за останні десять років в Україні загинуло 38 співробітників ЗМІ. Масовими стали побиття, шантаж, залякування журналістів, блокування рахунків видань і видавництв, вилучення і викрадення тиражів газет і журналів, підсилюється тенденція до монополізації засобів масової інформації¹.

Однак свобода слова має й інший бік, інший вимір і форму впливу на правову культуру перехідного суспільства. У засобах масової інформації України все частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, вседозволеність, аморальність, зневагу до патріотичних і цивільних обов'язків, моральних принципів, зневажливе ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Усе більше на засоби масової інформації починає впливати організована злочинність. У громадськості України і її громадян обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності і злочинців, що завдають великої шкоди моральним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і негативно впливають на правову культуру суспільства.

Провідну роль у структурі органів державної влади, на які покладене забезпечення прав і свобод громадян України, відіграє МВС. Більшість співробітників правоохоронних органів — це чесні і мужні люди, що сумлінно виконують свій конституційний обов'язок по забезпеченню спокою і безпеки громадян нашої держави. За офіційними даними, за минулі 10 років у боротьбі зі злочинністю загинуло 739 співробітників міліції і 4 870 одержали поранення². Тим більше вик-

¹ Выступление Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека Н. Карпачевой на представлении в Верховной Раде Украины ежегодного доклада о состоянии соблюдения и защиты прав и свобод человека в Украине (18 апреля 2003 года, г. Киев) // Голос Украины. — 2003. — 10 июня. — № 106.

² Звіт перед українським народом. Десять років на варті правопорядку // Міліція України. — 2002. — № 2.

ликають серйозне занепокоєння грубі порушення деякими працівниками правоохоронних органів невід'ємних прав громадян України на життя, на недоторканність та повагу до їхньої честі і гідності. Протягом останніх чотирьох років близько 400 працівників міліції притягувалися до кримінальної відповідальності за насильство, 168 із них були засуджені. Тільки в 2002 році за схильність до насильства були звільнені з органів внутрішніх справ близько 1 000 міліціонерів. Найпоширенішими методами насильства, що застосовували злочинці в міліцейській формі, за даними Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, є: «тривалі побиття, використання протигаза або поліетиленового пакета з позбавленням можливості дихати, електричного струму, підвішування в наручниках і поміщення в так звану прес-камеру. У ряді випадків катування призводили до смерті або каліцтва, стійкого розладу здоров'я затриманої або підозрюваної особи»¹. Це свідчить про реальність і масштабність цієї проблеми в Україні.

Не на належному рівні знаходиться правова культура посадових осіб у сфері економіки і фінансів. За даними Генеральної прокуратури України, за останні роки в країні зросло число економічних, у тому числі посадових злочинів у бюджетній, паливно-енергетичній, кредитно-фінансовій сферах економіки, зовнішньоекономічній діяльності, на стратегічних об'єктах, в агропромисловому комплексі. Наприклад, тільки за 9 місяців 2000 року було вчинено 45,5 тис. злочинів у сфері економіки, з яких 43 відсотки становлять посадові злочини, у вчиненні яких брали участь близько 10 тис. осіб, з яких 748 діяли в складі злочинних угруповань. За даними контрольно-ревізійного управління, за той же період фінансові порушення були виявлені на 12,6 тис. об'єктах². Не краще ситуація зі злочинністю у сфері економіки і фінансів та рівнем правової культури посадових осіб і в інших перехідних державах.

Ці далеко не повні дані статистики підтверджують висновок про те, що серед державних службовців різного рівня,

¹ Виступлення Уповноваженого Верховної Ради України по правам человека Н. Карпачевой на представлении в Верховной Раде Украины ежегодного доклада о состоянии соблюдения и защиты прав и свобод человека в Украине (18 апреля 2003 года, г.Киев) // Голос Украины. — 2003. — 10 июня. — № 106.

² Вісник прокуратури. — 2000. — № 4 (6). — С. 12-14.

працівників правоохоронних органів, посадових осіб у сфері економіки і фінансів перехідного суспільства рівень правової культури далеко не на висоті. Ці злочини так званого «вищого рівня» здійснюються у сфері економіки і політики особами, що мають владу і доступ до незаконного перерозподілу народного надбання, надзвичайно негативно впливають на рівень правової культури в перехідному суспільстві, тому що вони, як правило, ніколи не зазнають серйозних покарань за вчинені злочини.

Перейдемо безпосередньо до розгляду проблеми формування правової культури перехідного суспільства. З погляду класичного наукового підходу сама постановка питання про цілеспрямоване підвищення рівня правової культури в конкретний термін у певному суспільстві не зовсім коректна. Дійсно, розвиток правової культури (який, до речі, може мати як прогресивний, регресивний, так і катастрофічний характер) — це природний процес, що визначається безліччю об'єктивних факторів, які не залежать від інтересів, планів і намірів соціального суб'єкта. Тому цей процес не можна вирішити «кавалерійським наскоком», прискорити президентським указом або зупинити рішенням парламентської більшості. Коли говорять про формування правової культури, мабуть, повинно йтися про заходи, які створюють для цього процесу необхідні передумови, що дозволяють найвищою мірою виявлятися об'єктивним факторам, які і повинні виступати як умови розвитку правової культури перехідного суспільства.

У той же час об'єктивність процесу формування правової культури суспільства не означає усунення суб'єктивного, людського фактора з цього процесу. У перехідних умовах, коли суспільству необхідно в багатьох сферах соціальної дійсності (політичній, правовій, економічній та ін.) пройти у своєму розвитку за кілька десятиліть шлях, на який західно-європейські країни витратили не менш двох сторіч, формування необхідного рівня правової культури не може бути автоматичним або стихійним процесом. Це процес, який вимагає управлінського впливу, створення ефективних соціальних інститутів по формуванню правової культури, визначення основних напрямків по оптимізації діяльності цих інститутів.

Автор не ставить перед собою завдання докладного розгляду проблеми соціальних інститутів і оптимізації їхньої діяльності, а вважає за необхідне визначити свій підхід до цього питання. На нашу думку, соціальні інститути являють собою сукупність осіб, закладів, забезпечених певними матеріальними засобами, системою санкцій і виконуючих певну суспільну функцію. Іншими словами, це елементи соціальної системи, визначені механізми формалізації і регулювання поведінки суб'єктів у конкретній сфері за допомогою законів, моральних, правових, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної, правової, економічної доцільності. Отже, весь комплекс безпосередніх і опосередкованих дій суб'єктів і закладів суспільства спрямований на формування правової культури і являє собою сутність соціальних інститутів у цій сфері. До основних інститутів, що тією або іншою мірою виконують функцію по формуванню правової культури в перехідному суспільстві, можна віднести державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і суспільні рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, регулювання правових конфліктів та ін.

Під оптимізацією діяльності соціальних інститутів по формуванню правової культури в цьому контексті автор розуміє приведення даних інститутів у такий стан, який дозволяє їм виконувати визначені для них функції найефективніше відповідно до критеріїв оптимальності. Основним критерієм оптимальності соціальних інститутів по формуванню правової культури може служити досягнутий рівень правової поведінки, правового виховання, правосвідомості і правозастосування в конкретному суспільстві, який визначається сукупністю різних емпіричних методів.

Оптимізація конкретного соціального інституту по формуванню правової культури в перехідному суспільстві дозволяє вироблення таких технологій соціальної діяльності, у рамках яких ця діяльність давала б максимальний результат. Це можливо за умови, коли напрямки, форми і методи формування правової культури відповідають характеру існуючої правової реальності.

Таким чином, оптимізація діяльності соціальних інститутів по формуванню правової культури надає цьому процесу такі форми, які здатні найбільшою мірою використовувати конструктивний потенціал існуючої правової реальності і знизити до мінімального рівня її деструктивні складові. Саме в цьому полягає суть оптимізації діяльності соціальних інститутів по формуванню правової культури перехідного суспільства.

Найважливішим соціальним інститутом по формуванню правової культури перехідного суспільства є правове виховання. Правове виховання — це цілеспрямована діяльність по трансляції (передачі) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів вирішення конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого¹. Правове виховання має на меті розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому.

Поняття правове виховання багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні цього слова. У широкому розумінні це поняття означає не власне правове виховання, а правову соціалізацію людини, коли вона «виховується» навколишнім середовищем, усією юридичною практикою і поведінкою людей, посадових осіб — представників державного апарату в правовій сфері. У цьому разі соціалізація являє собою об'єктивно-спонтанний процес трансформації індивідуальної свідомості у відповідному соціокультурному контексті, а до її найважливіших функцій відносять: відтворення суб'єкта соціально-історичного процесу, забезпечення наступності в розвитку культури і цивілізації, підтримка безконфліктного стану суспільства за допомогою адаптації суб'єкта до соціального середовища². Що стосується правового виховання у вузькому розумінні, то в цьому разі під ним розуміють цілеспрямований процес засвоєння людиною певної системи правових знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства.

¹ Див.: Правосознание, правовая культура и правовое воспитание // Теория государства и права: Учебник / Баранов В. М., Сальников В. П. и др. / Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юрист, 2002. — С. 318.

² Див.: *Можейко М. А.* Социализация // Новейший философский словарь. — 2-е изд. — Минск.: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. — С. 964.

Особлива роль соціалізації в процесі формування правової культури в перехідних суспільствах пояснюється тим, що перехідне суспільство являє собою соціум на етапі різких змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікросоціальному рівні. Такі раптові тектонічні зрушення в соціально-політичній, правовій, економічній та інших сферах закономірно викликають потребу в пристосуванні внутрішнього світу людини до змін, що відбуваються. Це пристосування, у свою чергу, можна представити як зміну (трансформацію) соціальних і правових цінностей, зразків поведінки, інтересів відповідно до принципово нової правової системи, характерної для суспільно-політичного буття, що формується.

Складність соціалізації в перехідному суспільстві обумовлюється ще й тим, що в ньому зруйновані або тільки формуються інститути правової соціалізації, покликані виховувати індивідів у дусі нової системи правових цінностей (яка сама ще часто є предметом гострих дискусій).

Однак усі ці проблеми і труднощі не повинні відвертати увагу правлячої еліти суспільства від проблем правової соціалізації, в іншому разі ситуація може набути рис некерованого правового хаосу.

В ідеалі, формуючи, затверджуючи і закріплюючи нові соціальні і правові цінності, перехідне суспільство повинне тим самим визначати бажаний для нього загальний, стратегічний напрямок дії і взаємодії своїх суб'єктів, орієнтуючи їхню поведінку в руслі встановлених ним загальних рамок. Наприклад, якщо демократія з властивим їй гуманізмом визначається як пріоритетна цінність суспільства, то тим самим це суспільство стимулює дії суб'єктів, які живуть у ньому, у руслі визнання пріоритету прав і свобод людини, забезпечення умов справжнього народовладдя і реальної турботи про благо людини.

І навпаки, якщо в суспільстві як пріоритетні цінності визначені цінності «дикого ринку», які ставлять основну масу населення в умови виживання за будь-яку ціну, то в цьому разі таке суспільство стимулює формування в людей світогляду, що сприймає інших людей з позиції «панування — підпорядкування», «свої — чужі», що ще більш розколює суспільство і загрожує соціальними колізіями.

Продовженням правової соціалізації і її складовою частиною в справі формування правової культури в перехідному суспільстві є власне правове виховання, під яким розуміють як цілеспрямований процес виховного впливу на людину, так і результат цього процесу, тобто правова вихованість особи, рівень її правової культури.

У сфері правового виховання в перехідному суспільстві основними завданнями є: підвищення загальної моралі громадян, популяризація правових знань (у тому числі через засоби масової інформації), використання рольових ігор і практичних ситуацій, пробудження інтересу в населення до правових знань і підвищення їхньої доступності, застосування методів реклами і «public relations», розвиток сімейного правового виховання. Усе це є неможливим без науково обгрунтованої державної політики у сфері правового виховання, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Тому для піднесення рівня правової культури громадян України насамперед потрібно виробити чітку державну політику у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати всі зусилля державних органів на цьому процесі.

Важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому використовувати цей досвід необхідно творчо, тому що деякі питання правового виховання слід вирішувати на концептуально новій основі, виходячи із завдань нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому необхідно пам'ятати і те, що вирішення завдань по формуванню сучасної правової культури в громадян перехідного суспільства залежить не тільки від держави, але й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Відомо, що правове виховання тісно пов'язане із правовим навчанням: виховання не може обходитися без навчання, а навчання у свою чергу має і виховний вплив. У зв'язку з цим слід особливо наголосити на правовому навчанні у справі формування правової культури в перехідному суспільстві. Правове навчання — це цілеспрямований, організований,

систематичний процес оволодіння правовими знаннями і навичками правової поведінки. Завдання правового навчання в Україні визначені Конституцією України, яка виходить із того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека повинні стати найвищою соціальною цінністю. Як наслідок, формування правової культури населення і насамперед молоді є сьогодні однією з основних складових головної мети національної освіти, про що зазначено в державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)». Іншими керівними документами, що визначають правову освіту в Україні є: Концепція викладання гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, проект Державної програми розвитку юридичної науки. Відповідно до цих документів і повинен будуватися процес правового навчання, спрямований на формування правової культури населення.

Позитивне вирішення завдань по формуванню правової культури в перехідному суспільстві неможливе без високого рівня розвитку в країні юридичної науки, зокрема політико-правової думки. Правова культура не може існувати без інтелектуальних джерел у працях наукової, філософської, релігійної творчості, зверненої на осмислення держави, права, прав, свобод і обов'язків людини, конкретних способів регулювання взаємин людей. Для прогресу правової культури першорядне значення має розвиток фундаментальних юридичних досліджень, насамперед у галузі філософії права, загальної теорії держави і права, що створюють поле для розробок спеціальних, галузевих юридичних наук. Без нових базисних досліджень у теорії права і держави правова культура починає «висихати» інтелектуально, втрачати перспективу, розуміння суті того, що відбувається в соціально-політичній і власне юридичній галузях мінливого світу. У сфері юридичної науки і юридичної освіти також необхідний подальший розвиток наукових досліджень у галузі правової культури, подолання розриву між наукою і практикою, підвищення ефективності вищої юридичної освіти, введення юридичних дисциплін у не юридичних вузах і загальноосвітніх закладах.

Серед інших конкретних напрямків по формуванню правової культури в різних сферах життя перехідного суспільства можна вирізнити такі:

у сфері загальнодержавної стратегії — направленість державної політики на захист інтересів особи, вироблення єдиної правової політики, усіляке забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів усіма державними органами;

у сфері правотворчості — професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права реальної законодавчої ініціативи, поширення знань у галузі юридичної техніки, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

у сфері правозастосування — ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, забезпечення прямої дії норм Конституції, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

у сфері громадянського суспільства й власної ініціативи — розвиток системи громадських організацій, активне відстоювання особою своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня і сваволі¹.

¹ Див.: *Ветютнев Ю. Ю., Шириков А. С., Трифонов А. С.* Правовая культура в России на рубеже столетий (обзор Всероссийской научно-теоретической конференции) // *Политика и право.* — 2001. — № 6. — С. 128.